

Coomans, Th., Maeyer, J. De (eds.), *The Revival of Medieval Illumination. Nineteenth-Century Belgium Manuscripts and Illuminations from a European Perspective. Renaissance de l'enluminure médiévale. Manuscrits et enluminures belges du XIXe siècle et leur contexte européen* (KADOC Artes 8; Leuven: Leuven University Press, 2007, 336 blz., €75,-, ISBN 978 90 5867 591 0).

Terwijl de middeleeuwse miniatuurkunst al zeer grondig werd bestudeerd, heeft die van de negentiende eeuw tot nog toe opvallend veel minder aandacht gekregen. De lijvige bundel, onder redactie van Thomas Coomans en Jan De Maeyer, die in de zomer van 2007 als het achtste deel van de KADOC Artes-reeks verscheen, toont nochtans overtuigend aan dat de opvallende heropleving die de verluchtungskunst tijdens de lange negentiende eeuw in West-Europa beleefde, een erg rijk onderzoeksveld vormt. In deze bundel, die uit een internationaal seminarie is voortgevloeid, wordt die negentiende-eeuwse *revival* van de verluchtungskunst vanuit een breed perspectief belicht. In de verschillende bijdragen – waarvan sommige in het Frans en andere in het Engels zijn geschreven – gaat het niet alleen over de voornaamste ateliers waar in de negentiende eeuw miniaturen werden gecreëerd en over de diverse soorten miniaturen en de stilistische kenmerken ervan, er wordt ook uitvoerig aandacht besteed aan de ruime context waarin de heropleving van de verluchtungskunst zich heeft voorgedaan.

Uit de bijdrage van Thomas Coomans, die een eerste voorzichtige typologie van de negentiende-eeuwse miniatuurkunst biedt, blijkt de grote variatie van de verluchte documenten die in de negentiende eeuw werden geproduceerd. Facsimile's van middeleeuwse manuscripten, guldenboeken, diploma's, devotieprenten, brieven en gelegenheidsgeschriften zijn slechts enkele voorbeelden die deze verscheidenheid illustreren. De miniatuurkunst verwierf in de negentiende eeuw zowel een plaats in de religieuze als in de seculiere wereld en realiseerde op die manier een aanzienlijke verruiming ten opzichte van de traditionele middeleeuwse typologie. Het verdient waardering dat in de verschillende bijdragen van deze bundel voldoende recht wordt gedaan aan de vele gedaanten die deze kunstvorm in de negentiende eeuw heeft aangenomen. Er werden door de auteurs zichtbaar grote inspanningen geleverd om een ruim scala aan – vaak weinig bekende – negentiende-eeuwse miniaturen op te sporen. Die miniaturen waren overigens lang niet allemaal van exceptionele kwaliteit. De redacteurs benadrukken dat ook heel wat middelmatig werk werd gefabriceerd.

Interessant is de bevinding dat de verluchtungskunst in de tweede helft van de negentiende eeuw steeds meer als een typisch vrouwelijke kunstvorm werd beschouwd. In de praktijk werd zij dan ook vaak door jonge meisjes en vrouwelijke religieuzen beoefend. Jan De Maeyer brengt dit in zijn bijdrage onder meer in verband met de toenmalige dichotomie tussen de mannelijke publieke en de vrouwelijke private sfeer. Deze sociale dichotomie werd volgens hem weerspiegeld in de opdeling van de artistieke disciplines tussen de beide

geslachten, waarbij de toegepaste kunsten – zoals de verluchtungskunst – als vrouwelijk werden gekwalificeerd. De ideologie van het gezin als hoeksteen van de samenleving, die beïnvloed werd door het traditionalisme en het conservatisme, zou hierbij eveneens van betekenis zijn geweest. De architect Louis Cloquet en de schilder Jules Helbig zetten vanuit deze ideologie zelfs een heuse campagne op voor de promotie van de creatie van neogotische manuscripten door vrouwen.

De klemtoon ligt in deze bundel op België. Wolfgang Cortjaens en Tom Verschaffel geven in hun bijdrage een mooi beeld van het gebruik dat in het negentiende-eeuwse België van verluchte handschriften werd gemaakt, bijvoorbeeld door de steden, die ze als een instrument van historische legitimatie hebben aangewend. Heel wat aandacht gaat in de bundel verder uit naar het werk van de Brugse miniaturisten Ferdinand en François de Pape, naar de betekenis van de Sint-Lucasscholen als opleidingscentra van een groot aantal eminente illuminatoren en naar het atelier van de benedictijnen in de abdij van Maredret, waarvoor de productie van miniaturen in de periode 1893-1940 bijzonder goed gedocumenteerd is. Naast een stevig Belgisch luik bevat het boek echter ook een Europees luik, met bijdragen over de miniatuurkunst in Victoriaans Engeland, in Frankrijk, in Duitsland, in Nederland en in Italië. Ook bevat deze bundel een artikel over de negentiende-eeuwse miniaturen in de Bibliotheca Apostolica van het Vaticaan en over de zogenaamde *Spanish Forger*, een succesvolle negentiende-eeuwse vervalser van middeleeuwse miniaturen. Het valt enigszins te betreuren dat het Belgische en het Europese luik in het boek gewoon naast elkaar zijn geplaatst en dat niet voor een wat meer geïntegreerde aanpak werd geopteerd.

De thematiek leent zich bij uitstek voor een rijk geïllustreerd boek en de redacteurs hebben deze kans in ieder geval niet laten liggen. De bundel telt vele tientallen kleurenillustraties van negentiende-eeuwse miniaturen, die in verschillende bibliotheken, musea, archieven en privécollecties werden opgespoord. Het boek, dat werd uitgegeven door Universitaire Pers Leuven, heeft in zijn geheel overigens een bijzonder fraaie vormgeving gekregen (alleen jammer van de fout die op de titelpagina in de Engelse ondertitel is geslopen: ‘Belgium’ in plaats van ‘Belgian’). Ook inhoudelijk is *The Revival of Medieval Illumination* zonder meer een degelijk boek, dat een wezenlijke bijdrage biedt aan het onderzoek over een onderwerp dat pas vrij recent op enige wetenschappelijke belangstelling kan rekenen.

Liesbet Nys, KU Leuven

Jacob, Margaret C., *Strangers Nowhere in the World. The Rise of Cosmopolitanism in Early Modern Europe* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2006, 187 blz., ISBN 0 8122 3933 4).

In de jaren zeventig van de achttiende eeuw verscheen in Amsterdam het spectatoriale tijdschrift *De Kosmopoliet, of Waereldburger*. Het kwam elke maandag uit en bevatte hoofdzakelijk theaternieuws en beschouwingen over buitenlandse literatuur. Het was toen voor het eerst dat de term kosmopoliet in de titel van een Nederlands boek of tijdschrift opdook. Daar mag echter niet uit afgeleid worden dat het kosmopolitisme in die dagen iets nieuws was. Integendeel zelfs, als we Margaret Jacob mogen geloven was het kosmopolitisme in die tijd – hoogtij van de Verlichting – juist een vrij algemeen en normaal verschijnsel geworden. En wie zou haar bestrijden? Diderot had al in 1751 in zijn *Encyclopédie* de kosmopoliet beschreven als iemand die nergens ter wereld een vreemdeling was en veel van zijn verlichte tijdgenoten waren inderdaad op hun eigen wijze ‘burgers van de wereld’. Aan de manier waarop deze open houding tegenover de buitenwereld in de vroegmoderne tijd is ontstaan, is *Strangers Nowhere in the World* gewijd. De auteur steekt daarbij niet onder stoelen of banken dat zij dat mede gedaan heeft omdat juist in de huidige tijd het ideaal van het kosmopolitisme onder druk is komen te staan – een ontwikkeling die zij zeer betreurt.

Het boek is geen overzicht van de geschiedenis van het vroegmoderne kosmopolitisme geworden. Zulke systematische overzichten zijn er al. Het boek is eerder een bundel essays waarin Jacob steeds een episode uit die geschiedenis bespreekt, zodanig gespreid dat de lezer toch een aardig beeld krijgt van de reikwijdte van het onderwerp. Ze doet dat vaardig, met grote kennis van zaken en aandacht voor zowel het detail als de grote lijn. Ze begint met de manier waarop in het achttiende-eeuwse Avignon (waar de paus nog heerste) elke poging om religieuze of culturele grenzen te overschrijden werd bestreden, vervolgt met een behandeling van de manier waarop alchemie en experimentele natuurwetenschap een kosmopolitische houding genereerden, bespreekt dan hoe de handelsbeurzen in Londen, Antwerpen en enkele Franse steden datzelfde deden, betoogt vervolgens hoe de vrijmetselarij in Bordeaux in het geheim een kleine kosmopolitische binnenwereld creëerde, en speculeert ten slotte over de verhouding tussen Engelse radicale en geheime politieke genootschappen in de jaren 1790 en de verspreiding van het kosmopolitische gedachtegoed. Behalve in het hoofdstuk over beurzen wordt in geen van de *case studies* de geschiedenis van de Lage Landen als zodanig behandeld – alhoewel deze streken in de geschiedenis van het kosmopolitisme makkelijk een centrale plaats hadden kunnen krijgen – maar er worden voldoende vergelijkingen met de geschiedenis van de Nederlanden gemaakt of voorbeelden ook uit deze contreien aangehaald om bespreking van dit boek in dit tijdschrift te rechtvaardigen.

Alle deelonderwerpen die in dit rijk gestoffeerde boek aan de orde komen dateren uit de tweede helft van de zeventiende en de achttiende eeuw. Een